

TŘI ŽIVOTY JOSEFA ŠKVORECKÉHO

Michal Schonberg (University of Toronto, Kanada)

Nechtěl bych zanechat posluchače v mylném domnění, že Josef Škvorecký žil tři rozličné životy, tedy něco na způsob Supermana, Spidermana anebo Stalina. Tak jsem to samozřejmě nemyslel, i když je to možná docela zajímavý nápad: Ve dne se jeví jako mírumilovný zdvořilý intelektuál, ale zato v noci... Mozek se vzpírá pomýšlení.

Tím názvem jsem chtěl pouze vyjádřit, že jediný zcela integrovaný skromný život Josefa Škvoreckého je tak plný úspěšně dokonané významuplné práce, která by snadno naplnila tři životy normálně výkonných pracovitých lidí. Také bych rád zdůraznil, že to číslo tři jsem si vybral zcela arbitrárně. Mohl jsem zrovna tak zvolit číslo pět anebo i sedm. Trojku jsem si vybral, protože během posledním třiceti pěti let jsem byl osobně angažován ve všech třech Josefových životech, o nichž chci hovořit. O osobních zkušenostech se vždycky lépe mluvím.

Začnu životem, se kterým je veřejnost nejméně obeznámena. Od září roku 1969, tedy přesně 35 let, byl Josef Škvorecký mým učitelem, rádcem a mentorem – jedním z mála, kteří mne naučili něco užitečného. Oba jsem přistáli na torontské univerzitě jako emigranti, on z Prahy přes Berkeley a Stanford, já z Prahy přes Londýn a Montreal. Já byl úplně zelený postgraduální student na Oddělení divadelních věd a Josef zcela nový profesor angloamerické literatury. Učil hlavně na Erindale College, v předměstí s indiánským jménem Mississauga, kterou později proslavil v *Příběhu inženýra lidských duší* jako Edenvale College. Protože celý život odmítal řídit auto, jezdil tam modrým univerzitním autobusem, čtyřicet kilometrů tam a čtyřicet zpátky. Kromě kurzů o americké literatuře, přednášel také o nové vlně českého filmu na oddělení slavistiky. Seznámila nás tehdy Kathryn Feuerová, která byla na slavistice ředitelkou. Ta opatřila Josefovi v Torontu profesuru na doporučení Jiřího Gibiána, jeho stareho kamaráda a spolupracovníka z Cornell University. Ten se vlastně zasloužil největší měrou o to, že se Josef a Zdena do Ameriky vůbec vydali.

Přednášky o nové vlně českého filmu byly skvělé a taky úplně jiné, než cokoliv, čemu jsem byl až do té doby vystaven na univerzitách jak v Československu, tak v Kanadě. Josef se znal osobně s většinou filmařů, o nichž hovořil, ať už šlo o Miloše Formana, Jiřího Menzela, Jana Němce, Věru Chytilovou či Hynka Bočana nebo Jana Schmidta. Nehovořil však pouze z pozice filmového teoretika anebo historika, a ani se za nic takového nevydával. Nicméně však o filmu věděl víc, než mnohý puncovaný filmový vědec. Spíš používal svých skvělých vypravěčských schopností a zkušeností scenáristy, jehož práce byly natočeny, a mohl tedy svoje názory podložit i ukázkami z vlastních filmů. Kromě hlubokého pochopení pro věc měl také k dispozici dlouholetou zkušenost filmového vášnivce a detailní paměť. To vše mu umožnilo oživit přednášky a proměnit bezútešnou třídu na Slovanském oddělení v Sussex Street do glamorózního světa vzrušení, dobrodružství a filmových hvězd. Nebylo to však na úkor akademických požadavků (pan profesor přednášel); protože tehdy neexistoval žádný text o novém českém filmu, byly jeho přednášky zcela originální. Na konci kurzu jsem napsal práci, která se zřejmě panu profesorovi líbila, protože mi za ni dal velice vysokou známku. Na konci roku mi dal i hodně vysokou závěrečnou známku. Jako nováček však nevěděl, že na torontské univerzitě nebylo tehdy zvykem dávat tak skvělé známky. Z děkanátu mu bylo naznačeno, že by měl známku poněkud snížit. Neměl na vybranou, známku snížil a pak se mi okamžitě omluvil. Důsledkem bylo, že se svět nikdy nedozvěděl, jak brilantní jsem skutečně tehdy byl. To věděl jenom pan profesor, a ten si to, zaplaťpánbůh, nechal pro sebe. Brzy nato mě ale požádal, jestli bych mu nemohl asistovat na přípravě práce *All the Bright Young Men and Women*, tedy *Všichni ti bystří mladí muži a ženy*. To byla kniha založená na jeho

přednáškách pro náš kurs o českém filmu. Josef mi dovolil přeložit rukopis do angličtiny. Když kniha vyšla, byla to také moje první knižní publikace. Posléze se také uvolil stát se pedagogickým poradcem při mé doktorské práci. Kromě mnoha jiných věcí zprostředkoval také moje setkání s Jiřím Voskovcem. Po čase se mu podařilo dostrkat mne k doděláním doktorátu, ale hlavně k napsání knihy *Osvobozené*. Na základě toho jsem pak dostal místo na torontské univerzitě a stal se Josefovým kolegou. Takže, jak vidíte, dlužím Josefovi jako svému učiteli, velice mnoho.

Samozřejmě jsem nebyl jediný student, jehož profesor Škvorecký hluboce ovlivnil. Nezáleželo na tom, zda přednášel o americké literatuře anebo jestli jako tzv. writer-in-residence učil studenty, jak psát beletrii. Vždycky se velice pečlivě připravoval a každou odevzdanou práci okomentoval, ať šlo o eseje akademického rázu anebo povídky, scénáře či poezii. Jak obrovskou spoustu času a energie na to vynakládal, dosvědčuje například citát z dopisu, který napsala Zdena Škvorecká do Londýna umělci a ilustrátorovi Janu Brychtovi: „Pepík měl jet do Anglie na tu konferenci v Readingu, ale přestože jsem mu už zařídila letenky a pomalu sbalila kufry, rozhodl se, že jet nemůže, protože má pro příští rok takovou horu práce na universitě, že by absolutně nestihl přípravu. Dostal smlouvu na tři roky učit na U of T anglickou a americkou literaturu. Pak to vypadá, že to bude na furt. Ale při jeho smyslu pro zodpovědnost je to šílená kláda, všechny knihy pročítá znovu, protože je naposledy četl před dvaceti lety. Navíc má pocit, že není v angličtině dost výřečný, takže se skoro hroutí z představy, jak to všechno utáhne. Ale musíme být rádi, že to místo má, jiní jsou na tom daleko hůř.“ Pro zajímavost uvádím, že dopis je datován 24. června 1971, tedy dva a půl měsíce před zahájením přednášek.

Jak jsem již předeslal, Josef učil řadu let kurs tvůrčího psaní, tedy „creative writing“, do kterého docházeli většinou tzv. *undergraduates*, tedy studenti v prvním, bakalářském stádiu svých studií. Tady mohl uplatnit svoje autorské a redaktorské zkušenosti, jakož i svou nesmírnou praktickou znalost světové literatury. Dával však svým studentům také pocit sebedůvěry a jeho taktní přístup, jenž vycházel z osobního porozumění komplexnímu procesu tvůrčího psaní, rovněž povzbuzoval. Stejně pak jednal při styku se spisovatelem jako nakladatel a editor nakladatelství Sixty-Eight Publishers.

Vážení posluchači teď určitě ocenili elegantní *segue*, které jsem použil, abych se dostal k druhému životu Josefa Škvoreckého. Ten je neoddělitelně spojen s jedním z nejstatečnějších a nejdůležitějších podniků v dějinách českého nakladatelství. Tady musím přirozeně uvést Zdenu Škvoreckou-Salivarovou, protože Sixty-Eight Publishers hrálo stejně důležitou roli v jejím životě jako v životě jejího manžela a nakladatelského partnera. To mohu dosvědčit, protože jsem byl při tom, když se v roce 1971 nakladatelství narodilo, a byl jsem tam, když skončilo v roce devadesátém třetím po vydání 227 knih. Zdenina odvaha a energie, její nezlomná vůle, odolnost vůči pesimistickým radám, které ji varovaly před tak riskantním podnikáním, někdy dobře míněných a někdy taky ne – to byla základna, na které tento nakladatelský David stál.

Josef přinesl do nakladatelství svoji redaktorskou zkušenost a osobní renomé, ale také svůj profesorský plat, který v prvním stádiu zabezpečil kapitál, potřebný k vydání prvních knih. Zdena a Josef společně a nerozdílně věnovali nakladatelství nespočetné dny a noci práce, kterou je možno zaplatit pouze valutou vděčnosti čtenářů tohoto národa.

Proč se tohoto úkolu ujali? Tuto otázku jsem sice schopen položit, ale nevím, zda jsem schopen ji adekvátně zodpovědět. Na začátku stál asi problém existenčního rázu: jak se realizovat jako český autor v cizině, i když v cizině přátelsky nakloněné? Josef Škvorecký ovládá angličtinu skvěle, německy mluví výborně a má klasické vzdělání, ale v českém jazyce je velmistrem. Je také velice obezřetným pozorovatelem českého národního charakteru jak zblízka, tak z povzdálí. Uvědomoval si tehdy také, že má-li být člověk spisovatelem, musí

psát a musí mít čtenáře. Věděl také, že po odchodu do exilu nebudou jeho práce vydávány a čteny doma, tedy v češtině, a že si bude tudíž muset svoje české čtenáře hledat někde jinde, ergo v zahraničí. Tam jich bylo v důsledku poinvazního exodu v roce 1968 poměrně dost. Jinou otázkou však bylo, kde české knihy vydávat. Určité publikační možnosti sice v Americe a v západní Evropě čas od času existovaly: například po emigrační pounorové vlně po převratu v roce 1948 existovalo nejméně sedm různých nakladatelství, a to beru v úvahu jen USA. Většina z nich ale naneštěstí dlouho nevydržela.

Na počátku sedmdesátých let, tj. poté co se poinvazní emigrace začala usazovat ve svých nových domovech po celém světě, byla situace, pokud šlo o česká nakladatelství, podstatně horší. V Severní Americe nebylo nakladatelství, které by se důsledně věnovalo vydávání českých knih. Jedinou spolehlivou institucí, na kterou bylo možno se občas v tomto ohledu obrátit, byla Společnost pro vědy a umění, ale ta byla pod silnou kontrolou konzervativně založených, dobře zavedených příslušníků starší emigrace. Josef se nicméně na SVU obrátil s prosbou, anebo snad spíše s nabídkou na vydání *Tankového praporu*.

Z korespondence mezi Škvoreckými a tehdejších generálním sekretářem SVU Johnem G. Lexou vyplývá, že někteří členové správní rady SVU byli vydání nakloněni, ale pak se z důvodů, které mi zatím nejsou zcela jasné, akce pozastavila. Ať už šlo o interní problémy ve vedení SVU anebo o obavy ze strany některých vlivných členů předsednictva, že by Josef Škvorecký byl „kontroverzní“ autor, anebo šlo prostě o doklad těžkopádného rozhodování SVU, Škvoreckým bylo každopádně zřejmé, že konkrétní a závazné rozhodnutí o vydání knihy nebylo momentálně na obzoru. Škvoreckým docházela trpělivost a nevěřili, že by *Tankový prapor* v dohledné době u SVU vyšel.

S radikálním řešením problému přišla Zdena, která podle Josefova popisu ho „jednou dlouho po půlnoci probudila s tím, že knihu vydají sami, na vlastní náklad“. V Torontu v té době existoval nedávný precedens publikace české knihy *Řešení Gamma*, jejíž autor, Jaroslav Brodský, si ji vydal v několika různých vydáních v roce 1970 vlastním nákladem. Okamžitě podotýkám, že v žádném případě nenavrhují spojení mezi Brodského jednorázovou vydavatelskou akcí a založením nakladatelství Sixty-Eight Publishers. Pouze poukazují na možnost, že si Zdena na základě Brodského příkladu uvědomila, že i nedávný emigrant může takovou věc uskutečnit bez velikého finančního kapitálu, pokud má k dispozici dostatečný kapitál intelektuální. A ten Škvorečtí k dispozici měli. Když to mohl dokázat pan Brodský s *Řešením Gamma*, dokážou to přece s *Tankovým praporem* taky. Při té příležitosti je třeba také poznamenat, jak si Josef zřejmě uvědomil, že tady se náhle nabízelo usměrnění pro Zdeninu energii do akce, která byla smysluplná a důležitá a která by pomohla negovat pocity dislokace, smutku a stesku po domově – tedy nežádoucích, avšak běžných spoluzavazadel nuceného exilu. Znamenalo to také, že by Zdena nemusela radikálně měnit kariéru, ale že by se mohla věnovat literatuře a zároveň si zachovat nezávislost. Následovala série neuvěřitelně rychlých rozhodnutí. Opět cituji Josefa: „Nepoužívat tu trošku peněz, které jsme si ušetřili, na zálohu ke koupení domku, ale raději ji použít na založení nakladatelství.“ A tak zůstali v dvoupokojovém bytě v devátém poschodí paneláku v Saint James Townu, což ani tehdy nebyla v Torontu příliš luxusní adresa. Tohle uskromnění jim však umožnilo neomezit svůj vydavatelský program na jednu knihu, ale pokusit se založit Klub čtenářů s celosvětovou distribucí.

Zde je třeba podotknout, že idea založit Klub čtenářů visela ve vzduchu a že k tomu byl také příhodný čas. I SVU se zabývala ke konci roku 1970 podobným nápadem. Kanadský člen správní rady SVU, PhDr. Jiří Škvor, napsal v odpovědi na dopis, ve kterém ho Škvorečtí informovali o svém úmyslu založit Klub čtenářů, že už dříve, tedy před 21. únorem 1971, předložil vedení SVU návrh na podobnou akci. Návrh vznesl už rok předtím na konferenci SVU ve švýcarském Horgenu, kde se, jak napsal, „nápad setkal s živým ohlasem“. Škvorečtí se horgenské konference nezúčastnili, ale přesto bych si zde dovolil zaskupulovat, zda možná

právě tam nenašli inspiraci zakladatelé Indexu. Zdůrazňuji, že se jedná o nepodloženou spekulaci. Doktor Škvor napsal ve zmíněném dopise Škvoreckým následující: „Můj poměr k celé věci je tento: k založení »Klubu čtenářů« a k zahájení vydávání »pořádné« literatury je asi nejpovolanější SVU, ALE: kdo se toho tam ujme? Bez soukromé iniciativy, tj. bez »soukromo-kapitalistického« začátku, pochybuji, že se s věcí hne (alespoň ne brzy). Náš gen. sekretář Lexa už sice »vyjednává« s římskou Křesťanskou Akademií a s Kratochvilovou Edicí svobodné tvorby, ale obávám se, že to je vše na dlouhé lokty. Začnete-li, dám se k vám. (Jako spolupracovník administrativní i jako »skromný autor«).“

Jiní představitelé SVU neprojevovali stejný optimismus, pokud šlo o prognózu životnosti či moudrost nápadu. Jan V. Mládek, tehdejší prezident SVU, vyjádřil svoje osobní obavy ohledně vydávání českých knih v zahraničí v dopise Zdeně Škvorecké z 11. června 1971: „Osobně se obávám, že československá tendence a schopnost přizpůsobovat se novému prostředí, oslabí u mnoha zájem o českou a slovenskou literaturu. Jinými slovy, že trh pro československou knihu bude i nadále omezený, i když asi širší než do roku 1968. Vidíte, proč počítám s jistými obavami pro nová »proponovaná« nakladatelství.“

Jiní zaujali vůči projektu vyloženě negativní stanovisko, protože věřili, že Klub čtenářů by měl větší možnost uspět v Evropě, kde byly dva podobné pokusy už ohlášeny, a to v přibližně stejné době jako Sixty-Eight Publishers; šlo o CCC a Index. Jiní, jako např. Egon Hostovský, oponovali, protože upřímně věřili, že takový projekt musí zkrachovat stejně jako všechny předešlé pokusy tohoto typu. Naštěstí se našlo dost přívrženců, kteří se za nápad postavili, a tak s pomocí oddaných přátel a podporovatelů i s příslibem pomoci od mnoha předních exilových autorů Škvorečtí nakladatelství otevřeli. Brzy poté odmítli nabídku od nakladatelů Indexu spojit Sixty-Eight s jejich podnikem, protože se obávali ztráty umělecké kontroly. Mimo to měli určité pochybnosti, pokud šlo o finanční zdroje Indexu.

Popis Josefova a Zdenina úsilí v začáteční fázi nakladatelství by vystačil na samostanou dlouhou stať, a tak se zatím spokojím s následující poznámkou. My jsme jako příjemci výsledků jejich práce měli veliké štěstí, že Josef a Zdena byli před zahájením nakladatelství zcela naivní, pokud šlo o výkyvy a nestálost emigračních vnitropolitických záležitostí, o komplexní a proměnlivou ekonomii vydávání knih v Kanadě či o eskalaci skutečných výloh spojených s touto aktivitou. O čase stráveném při této činnosti při zahájení Sixty-Eight Publishers i během příštích dvaadvaceti let fungování se ani nezmiňuji. Ale jak znám Josefa i Zdenu, i kdyby tohle všechno věděli předem, stejně by se do věci pustili. Plody jejich úsilí, těch 227 titulů, představují stálý památník jejich lásky k literatuře, jejich soustředění, pocitu zodpovědnosti vůči čtenářům a vůči autorům, které vydávali. Sdíleli spolu vědomí morální povinnosti, založené na neomylné a nekompromisní schopnosti rozlišovat mezi dobrem a zlem.

Nikdy jim nešlo o zisk a subvence, ať vládní anebo nadační. To, že nakladatelství rostlo, že přežilo nesčetné těžkosti finančního a osobního rázu a že skončilo teprve až ve chvíli, kdy už ho nebylo zapotřebí, je potvrzením redakčních a manažerských schopností manželů Škvoreckých a jejich odporu vůči jakémukoliv snižování urovně jejich vydavatelské činnosti. Zachovali si přízeň čtenářů po celém světě a také loajalitu převážné většiny svých autorů.

Další nesmírně důležitou dimenzi získalo nakladatelství ve chvíli, kdy se jeho knihy začaly dostávat různými podzemními cestami do Československa a kdy se staly nesmírně důležitou součástí odporu proti tehdejšímu kulturnímu a politickému despotismu. Nejen ti, kteří sem knihy pašovali, ale i ti, kteří tady knihy četli a rozšiřovali je – a mnozí jsou tady dnes s námi – přispívali k zachování nejdůležitějších kulturních a morálních hodnot. Knihy, které nakladatelství vydávalo, byly hlasem pravdy a svobody, který totalitní režim nemohl umlčet.

S třetím životem Josefa Škvoreckého je veřejnost přirozeně obeznána nejlépe, protože hrál a bohudík stále ještě hraje v pospolitosti jeho životů hlavní roli. Je to život spisovatele anebo – lépe vyjádřeno – autora. Já vím, někteří z vás si teď v duchu kladou otázku: „Jak to ten člověk hodlá všechno vměstnat do posledních pěti minut? Snad si nemyslí, že ho tady budeme poslouchat místo oběda?“ Ujišťuji vás, že nebudete, už proto, že za mnou netrpělivě přešlapuje řada vysoce kompetentních odborníků, literárních vědců a pamětníků, kteří dnes a zítra podrobí Josefovo dílo analýzám, porovnáním a komentářům, které by mne nikdy nenapadly a kterých bych ani nebyl schopen. Ponechám tedy tento Josefov život jejich úsilí a omezím se pouze na jednu krátkou a poznámku o známých věcech.

Josef Škvorecký je jedním z nejvšestrannějších autorů této doby. Je proto atypický a odporuje současným tendencím k neustále rostoucí úzké specializaci. Psal, a píše vždycky to, co ho zajímá anebo těší, a vybírá si formy, které pro svůj záměr považuje za vhodné. Ačkoliv ho označujeme za jednoho z nejvýznačnějších světových romanopisců, nikdy se neomezoval výhradně na tento žánr. Přibližně od svých třinácti let píše poezii, povídky začal psát dokonce už o dva roky dříve. V tomto oboru je uznávaným mistrem, stejně jako je mistrem detektivního románu a žánru, kterému se v angličtině říká *mystery novels*. Je rovněž autorem velkého množství článků, esejů a fejetonů, recenzí a literárněkritických statí. Bibliografický souhrn jeho díla obnáší knihu úctyhodných rozměrů. Napsal celou řadu filmových scénářů, z nichž mnohé byly natočeny a další zatím na natočení čekají. Napsal i hru, která byla inscenována v Torontu. Mimo to je také jedním z nejsvědomitějších a nejpilnějších korespondentů, které znám. Jeho korespondence obsahuje mnoho tisíc položek, a nevím, že by kdy neodpověděl na dopis. Veřejnost, jak tuzemská, tak na Západě, ho také znala jako stálého přispěvatele do vysílání Hlasu Ameriky.

Jsa velice pomalým a nesoustředěným autorem, musím se přiznat, že nechápu, jak to Josef všechno zvládal. Ale myslím, že vím, *proč* to dělal. Je nepředstavitelně zvědavý a zvědavý, zejména pokud jde o všechny možné aspekty lidské činnosti a uvažování. Jeho nazírání je většinou komické, ve smyslu velkých klasických autorů komedie, Aristofana, Shakespeara, Cervantese a Čechova. Od samého začátku své literární činnosti si uvědomoval simultaneitu vážného a nevážného v lidském životě, a toto uvědomění, založené stejnou měrou na osobních zkušenostech i na schopnosti vidění, podmínilo celou jeho tvorbu. To všechno spolu s jeho vášnivým a nekompromisním humanismem ho definuje nejen jako spisovatele, ale jako člověka. Podle mého názoru jsou to nezbytné atributy důležitého autora, jehož práce nezná hranic, není omezena na specifické prostředí či kulturu a překonává i zkoušku časem.

Dovolte mi zakončit příspěvek dvěma citáty. První jsem našel na stránce 275 ve Škvoreckého próze *Neuilly*: „Člověk, nemá-li být holou zbytečností, musí na světě něco užitečného vyrobit...“ Druhý citát je v určitém smyslu odpovědí na ten první a pochází od autora, který nedávno Josefa znovu zaujal, od Publia Ovidia Nasa. Je to poslední odstavec z „Osudu Augustova“, tedy z patnácté knihy *Proměn*, maličko obměněný, protože Josef by na rozdíl od Ovidia tohle sám o sobě nikdy neřekl: „*Jamque opus exegis, quod nec Jovis ira, nec ignis, nec poterit ferrum, nec edax abolere vetustas,*“ což česky znamená asi: „*Ani hněv Jovišův, či oheň, železo, ba ani čas, který vše stravuje, nezničí práci, kterou jste vykonal.*“